

ФЭНЛЭРИН ТЭДРИСИ МЕТОДИКАСЫ

Сов.ИКП-ийн ХХ ГУРУЛТАЙЫНЫН ГЭРАРЛАРЫ ИЛЭ ЭЛАГЭДАР ОЛАРАГ ССРИ ТАРИХИ ТЭДРИСИ МЭСЭЛЭЛЭРИ

I.

Совет Иттифагы Коммунист партиясынын ХХ гурултайы өз гэрарларында хүсүс гейд этмишдир ки, өлкөмизин зэхмөткешлэринин, хүсүсилэ кэнч нэслин коммунист тэрбийэси эн мүһүм вэзифэлэримиздэн биридир вэ бу мөсэлэни мүвөфэгийтлэ һэлл этмэк үчүн мөфкүрө тэсиринин бүтүн вэситэлэриндэн истифадэ этмэк лазымдыр. Гурултай мөфкүрө ишиндэ сайыглыгы артырмагы, марксизм нэзэрийэсинин сафлыгыны сэй вэ чиддийэтлэ горумагы, буржуа мөфкүрөсинин тэзэхүрлэринэ гаршы барышмаз мүбаризэ апармагы тэлэб этмишдир.

Сов.ИКП Мөркэзи Комитэсинин тэшэббүсү илэ партиянын ХХ гурултайы шэхсийэтэ пэрэстишин ағыр нэтичэлэрини, И. В. Сталинин һэятынын сон дөврүндэ бурахылмыш чидди сэхвлэри ачыг демэйн зэрури һесаб этди. Гурултай ени һэятын эсл ярадычыларынын Коммунист партиясы тэрэфиндэн истигамэтлэндирилэн халг күтлэлэри олдуғуну нэзэрэ алараг шэхсийэтэ пэрэстиш галыгларына гаршы мүбаризэни күчлэндирмэйн тэклиф этди.

Мөркэзи Комитэ гурултайын көс-тэришлэринэ эсасэн 1956-чы ил июнун 30-да «Шэхсийэтэ пэрэстиши вэ онун нэтичэлэрини арадан галдырмаг» һаггында гэрар гəбул этди.

Марксизм-ленинизм классиклэри шэхсийэтэ пэрэстиши марксизмдэн

керийэ чөжилмэнин чидди вэ зэрэрли бир тэзэхүрү кими, идеализмин эн чох айылмыш бир формасы кими гиймэтлэндирмишлэр.

«Гəһрəманлар» вэ «гара чамаат» һаггында суб'ектив нэзэрийэлэр һəмишə күтлэлэрин ярадычылыг ролуну кичилтмəклə əлагəдар олмушдур. Марксизм-ленинизм классиклэрини шэхсийэтə пэрэстишин тэзəхүрлэрини һəмишə гəтийтлэ пислəмишлэр. Энкелс гейд этмишдир ки, Маркс вə о, һəмишə айры-айры шəхслэрин хидмэтлэрини күтлэ гаршысында дəбдəбə илэ нүмайиш этдирмэйн əлейһинə олмушлар. Энкелс язырды: «Һэр шейдэн дə чох биз сағ икэн шəхсэн бизə аид олан нүмайишлэрин əлейһинə идик».¹

Мəлүмдур ки, В. И. Ленин Михайловски вэ халгчылыгын башга рəһбэрлэринə гаршы кəскин чыхыш этмиш; «гəһрəманлар» вэ «гара чамаатын» ролу һаггында онларын суб'ектив көрүшүнү тəнгид атəшинə тутмушдур. Халгчылар күтлэлэрин тарихдəки ярадычылыг ролуну һечə эндирир вə айры-айры шəхсийэтлэрин ролуну шиширдирдилэр—куя бу айры-айры шəхсийэтлэр өз идеялары вэ өз ирадэлэри илэ тарихə истигамэт верир, тарихи ирəли апарырлар.

Марксизм-ленинизм өйрəдир ки, чəмийтəтин тарихи айры-айры көр-

¹ К. Маркс вэ Ф. Энкелс, соч., XXVIII ч., 1-чи нəшри (русча), сəһ. 385.

кәмли шәхсләрин тарихи дейил, һәр шейдән эввәл истәһсал васитәләринин инкишафы тарихидир, мадди не'мәтләри истәһсал эдән зәһмәткеш күтләләрин тарихидир. Әлбәттә, марксизм-ленинизм бунунла бәрабәр көркәмли шәхсийәтләрин әһәмиийәтини дә инкар этмир.

Марксизм-ленинизм классикләри көстәрмишләр ки, тарихи инсанлар ярадырлар, лакин онларын фәалийәтинин мүвәффәгийәтини ичтимаи шәраит тә'йин эдир.

Демәк, тарихи шәхсийәтә гиймәт вериркән она суб'ектив ме'яр нөгтеи-нәзәриндән янашмаг, онун яхшы кейфийәтләрини тә'рифләмәк вә пис чәһәтләрини писләмәк дүзкүн үсул дейилдир, тарихи шәхсийәтин кейфийәтләринә вә ролуна һәммин шәхсийәтин фәалийәт көстәрдийи конкрет шәраити тәһлил этмәк йолу илә гиймәт вермәк лазымдыр.

Тарихи шәхсийәти вә онун фәалийәтини, өйрәндийимиз тарихи дөврүн фонунда, мүейән синифлә, онун мәнәфеи вә мәфкурәси илә сых әлагәдә, конкрет гиймәтләндирмәк лазымдыр. Тарихи тәдгигат әсәриндә шәхсийәт өз синфи вә фәрди хүсусийәтләри илә бәрабәр «чанлы шәхсийәт» олмалыдыр. Тәдгигатчы тарихи шәхсийәтин фәалийәтини синфи нөгтеи-нәзәрдән тәһлил этмәли, синфи тәһлил мөвгеиндән чыхыш этмәлидир, ялныз бу заман шәхсийәтә пәрәстишдән яха гуртарараг, шәхсийәтин фәалийәтинә һәгигәтән тарихән дүзкүн гиймәт вермәк мүмкүн олар. Тарихи яхшылашдырмаг, яхуд писләшдирмәк чәһдләри тарих элминин об'ективлийи вә партиялылығы һаггында марксизм-ленинизм принципиндән ачыгдан-ачыга узаглашамаг демәкдир.

Партиянын XX гурултайынын тарихи гәрарлары ССРИ тарихинин бир сыра мәсәләләринә чидди сурәтдә енидән бахмагы, тарихин бир ярадычысы кими халгын ролуну дәриндән ачыб көстәрмәйи, айры-айры шаһларын, сәркәрдәләрин вә башга тарихи хадимләрин фәалийәтинә об'ектив вә синфи гиймәт вермәйи,

милли һәрәкатлара һәртәрәфли вә диалектик характеристика вермәйи вә саирәни тәләб эдир.

Шәхсийәтә пәрәстишә гаршы мүбаризәдә партия тарихин һәгиги ярадычылары вә һәрәкәтвечи гүввәләри олан халг күтләләринин һәлләдичи ролу һаггында марксизм-ленинизм тә'лиминә әсасланыр. Тарихин бүтүн тәчрүбәси көстәрир ки, чәмиийәтин бүтүн мадди не'мәтләрини ярадан халг күтләләридир, мәданийәтин вә үмумийәтлә ичтимаи һаятын бүтүн формаларынын инкишафында һәлләдичи ролу мәнз халг күтләләри ойнайрлар.

Мәнз буна көрә Коммунист партиясы тарихдә шәхсийәтин ролуна суб'ектив-идеалист мүнәсибәт галыгларына гаршы гәти мүбаризә апарыр вә шәхсийәтә пәрәстишә гаршы чыхыр, кениш зәһмәткеш күтләләриндә өз гүввәләринә инам тәрбийә эдир, онларын тарихи ролуну баша салыр.

Шәхсийәтә пәрәстиши арадан галдырмаг, әлбәттә, тарихдә шәхсийәтин ролуну кичилтмәк дейилдир. В. И. Ленин болшеви́змин һәлә илк шәфәги парлаян заман демишди ки, тарихдә һеч бир синиф өз сияси рәһбәрләрини, өз габагчыл нүмайәндәләрини ирәли чәкмәдән, етирмәдән, һакимийәт башына чата билмәмишдир. Лакин чәмиийәтин һәлләдичи тарихи гүввәси айры-айры көркәмли шәхсләр дейил, мадди вә мә'нәви не'мәтләри ярадан зәһмәткеш күтләләридир. Халг—тарихин ярадычысыдыр. Буна көрә тарихи айры-айры көркәмли шәхсийәтләрин фәалийәти илә мәһдудлашдырмаг олмаз.

Тарих элминдә вә тарих тәдريسиндә шәхсийәтә пәрәстиш галыгларына гаршы мүбаризә, хүсусилә тарихи хадимләрин ролуна шиширдилмиш гиймәт вермәйә гаршы мүбаризә совет мәктәбинин әсас вәзифәләрини мүвәффәгийәтлә еринә етирмәк үчүн мүһүм шәртдир.

Тәәссуф ки, һазырда орта мәктәпләрдә ишләнән ССРИ тарихи дәрсликләри, X синфин дәрслийи мүс-

тәсна олмага, 1956—57-чи дәрс или үчүн енидән ишләнмәдән вә дүзәлишсиз тәкпар чап әдилмишдир. Буна көрә мәктәб дәрсликләриндә бурахылмыш вә бундан сонра ССРИ тарихи тәдрисиндә арадан галдырылмалы олан нөгсанлары вә сәһвләри мүәллимләрин нәзәринә чатдырмаг актуал әһәмийәти олан мүнүм бир мәсәләдир.

II.

Шәхсийәтә пәрәстиш ССРИ тарихинин һәлә илк бөлмәләриндә—гәдим Рус дәвләтинин тарихинә вә онун XII—XIII әсрләрдәки феодал парчаланмасына һәср олунмуш бөлмәләрдә өз ифадәсини тапмышдыр. О, айры-айры гәдим рус князларынын фәалийәтинин әһәмийәтини бөйүтмәк, һәмчинин онларын сиясәтинин синфи асылылығыны нәзәрә алмамаг шәклиндә тәзаһүр әдир.

Гәдим Рус дәвләтинин истәр Вәтәнимизин тарихиндә, истәрсә башга Авропа өлкәләринин сияси тарихиндәки бөйүк әһәмийәти һамыя мәлүмдур. Гәдим Рус дәвләтинин бейнәлхалг әлағәләрини вә бейнәлхалг әһәмийәтини мөһкәмләтмәк сәһәсиндә гәдим рус князларынын, хусусилә Святославын, Владимир Святославичин, Ярослав Мудрынын фәалийәти бөйүк рол ойнамышдыр. Лакин онларын фәалийәтини гәдим Рус дәвләтинин инкишафында әсас вә һәлләдичи гүввә кими гиймәтләндирмәк олмаз. Бурада һәлләдичи гүввә илк нөвбәдә халг күтләләри—өз әмәйи илә илк феодал чәмийәтинин мадди базасыны яратмыш, өз һәрби истәдады илә гәдим Рус дәвләти тарихини шанлы сәһифәләрлә зәнжинләшдирмиш смәрдләр вә сәһәткарлар олмушлар. Буна көрә айры-айры князларын фәалийәти тарихин һәгиги ярадычысы олан халг күтләләринин ролуну кәлкәдә гоймамалыдыр. Бундан башга, князларын фәалийәти онларын өз синфи илә, феодал чәмийәти вә дәвләтинин синфи гурулушу илә сых әлағәдә кәстәрилмәлидир.

Гәдим рус князларынын фәалийәтини характеризә этмәйә башла-

йыркән һәр шейдән әввәл шакирдләрә гәдим Рус дәвләтинин ибтидан феодал характерини кәстәрмәк лазымдыр, буну кәстәрмәк лазымдыр ки, феодалларын ени тәшәккүл тапан синфи ялныз славян гәбиләләрини бирләшдирмәйә дейил, күтләләри феодал истисмарына табә этдирмәйә дә чан атырды. Бөйүк Карл империясынын ярадылмасы Гәрби Авропада кәндлиләрин феодал истисмарыны дәринләшдирдийн вә кәнишләндирдийи кими, гәдим Рус дәвләтинин әмәлә кәлмәси Шәрғи Авропада феодал мүнәсибәтләринин инкишафыны сүр'әтләндирди. Әлбәттә, феодал мүнәсибәтләри гәдим Рус дәвләтинин ярадылмасындан әввәл инкишаф этмәйә башламышды. Олегин һәрби сәфәрләриндә вә княз Игорә гаршы древлянларын үсянынын Олег дружинасы тәрәфиндән ятырылмасында гәдим Рус илк феодал дәвләтинин ики әсас вәзифәси өзүнү кәстәрмәйә башлады—бу вәзифәләр славян гәбиләләрини бирләшдирмәк уғрунда вә төчү гоймаг йолу илә, сонралар исә кәндли ичмаларынын торпаг мүлкийәтини княз дружинникләринә пайламаг йолу илә һәмин гәбиләләрин истисмарыны күчләндирмәк уғрунда мүбаризәдән ибарәт иди.

Гәдим рус князлары Святослав, Владимир вә Ярослав Мудры, өз дружиналарына, һәмчинин лазым кәлдикдә дружинанын көмәйинә етишмәк үчүн йығылан дәстәләрә архаланараг, гәдим Рус дәвләтинин юхарыда кәстәрдийимиз әсас вәзифәләрини гәтийәтлә еринә етирмәк йолу илә ени инкишаф эдән феодаллар синфинин һакимийәтини мөһкәмләтмәйә фәал ярдым кәстәрирдиләр. X әсрин сонундан башлаараг Русия әмәкчи күтләләринин феодал истисмарыны мөһкәмләтмәкдә христиан килсәси дә әйнилә белә бөйүк рол ойнамаға башламышдыр.

Владимир Мономах башга тарихи шәраитдә фәалийәт кәстәрмәйә башламышдыр—онун дөврүндә гәдим Рус дәвләти парчаланмаға башламышдыр, халг күтләләри көчәри-

половетслэрин һүчумларына гаршы гәһрәманчасына мүбаризә апарырдылар. Владимир Мономах тарихә бөйүк сияси хадим вә сәркәрдә кими дахил олмушдур. Оунун фәал иштиракы илә 1103 вә 1111-чи илләрдә Рус гошуну Половетс чөллэринин узаг ерлэринәдәк кедиб чыхмышды. Сон һәрби сәфәрдә половетсләрә Дон чөлләрийдә, индики Харьков шәһәри районунда сарсыдычы зәрбә эндирилмишди, бу зәрбәдән сонра Половетс гәбиләлэринин бир һиссәси Шимали Гафгаза көчмүшдү.

Владимир Мономахын половетсләрә гаршы мүбаризәсинин тәкчә Русия үчүн дейил, Европанын башга өлкәлэри үчүн дә бөйүк әһәмиyyətи вар иди.

Бунунла бәрәбәр бу князын фәалийәтинин башга бир чәһәтини дә нәзәрдән гачырмаг олмаз—о, 1113-чү илдә Киевдә аловланмыш халг үсянынын ятырылмасында фәал иштирак этмишдир. Дәрсликдә бу мәсәлә өтәри гейд әдилмишдир. Һалбуки халг күтләлэринин Киев князы Святополк Изяславичә нифрәтиндән Владимир Мономах һәр шейдән әввәл өз сияси нүфузуну күчләндирмәк үчүн истифадә этмишдир. Дөвләтин сияси бирлийи уғрунда онун мүбаризәси, шәксиз, тәрәггипәрвәр әһәмиyyətә малик иди, ләкин бу мүбаризә илк нөвбәдә ени халг үсянларындан вә половетслэрин ени һүчумларындан горхмагла бағлы иди. Русиянын истиглалийәти вә бирлийи уғрунда мүбаризәдә һәлләдичи гүввә Владимир Мономах дейил, халг күтләлэри иди.

Русиянын феодал пәрәкәндәлийи дөврүндә Юрий Долгоруки, Андрей Боголюбски, III Всеволод, Даниил Галицки кими князлар да мүәййән мүтәрәгги рол ойнамышлар. Александр Невскинин вә Дмитри Донскоюн фәалийәтинин әһәмиyyətәти хүсусилә бөйүк иди. Русияда арасы кәсилмәз феодал чәкишмәләрини вә феодал муһарибәлэрини нәзәрә алсаг, Александр Невскинин вә Дмитри Донскоюн фәалийәтинин мүтәрәгги әһәмиyyətинә гиймәт вер-

мәк үчүн, Гәрби Европанын феодал пәрәкәндәлийи дөврүндә крал һакимийәтинин фәалийәти һаггында Энкелсин дедийи сөzlәри тәкрар әтмәлийик. Энкелс көстәрмишди ки, о заман крал һакимийәти «гайдасызлыг, һәрч-мәрчлик ичиндә гайдаганунун нүмайәндәси иди»¹.

Лакин юхарыда адлары чәкилмиш рус князларынын фәалийәтинин мүтәрәгги әһәмиyyətиндән данышаркән яддан чыхармаг олмаз ки, онлар феодал идишәр, феодал гайда-ганунларынын нүмайәндәлэри идиләр, онлар бүтүн рус торпагынын дейил, илк нөвбәдә өз князлыгларынын мәнафеи уғрунда мүбаризә әдирдиләр. Мәсәлән, Юрий Долгоруки мәнз буна көрә «долгоруки» (әли узун) адландырылмышдыр ки, бүтүн фәалийәти әрзиндә өз Ростов-Суздак князлыгындан чох узаг олан Новгород, Смоленск, Киев кими шәһәрлэри әлә кецирмәйә чан атмышдыр. Юрий Долгоруки Русиянын феодал пәрәкәндәлийи дөврүнүн типик княздыр. О, рус торпагларыны гәсб вә гарәт әдир, рус әһалисини әсир тутур, онлара гаршы зоракылыг әдирди.

Москванын ады биринчи дөфә 1147-чи илдә Юрий Долгорукинин фәалийәти илә әлагәдар олараг чәкилир.

Рус князларынын өз дружиналары илә бирликдә Москвая дөвәт әдилмәси көстәрир ки, 1147-чи илдә Москва нәинки мөвчуд иди, һәтта һәлә о заман әһәмиyyətли дәрәчәдә бөйүк бир гәсәбә иди. Твер салнамәсиндә гейд әдилмишдир ки, Юрий Долгоруки «град» (истеһкам) Москванын бинөврәсини Неглинная чайынын ашағысында вә Яузанын юхарысында гоймушдур. Бу истеһкам-гала Боровитск бурнунун ән йүксәк ериндә, йә'ни индики Москва Кремлинин чәнуб-гәрб күнчүндә иди. Демәк, Юрий Долгорукини биз гәсәбә Москванын дейил, гала кими мөһкәмләдилмиш шәһәрин — Москва галасынын ярадычысы һесаб әдирик,

¹ К. Маркс вә Ф. Энкелс, Әсәрләри, XVI чилд (русча), I һиссә, сәһ. 445.

гәсәбә Москваны исә халг күтлэләри яратмышды.

1154-чү илдә Юри Долгоруки Киевн алды вә бөйүк княз олараг бурада яшамаға көчдү. Онун Киевдәки фаалийәтнинин характери һаггында мә'луматымыз азыр.

Юри өлдүкдән сонра, онун дәфни күнүндә Киевдә Юринин дружинникләриннә гаршы халг үсяны аловланды. Тарихчи В. Н. Татишевин яздыгына көрә үсянчылар белә дейрмишләр: «Сиз бизи дөйүрдүнүз, өлдүрүрдүнүз, гарәт эдирдиниз, бизим арвадларымызы вә гызларымызы зорлайырдыныз; сиз бизим гардашларымыз дейил, дүшмәнләримизсиниз».

Шүбһә йохдур ки, Александр Невски бөйүк дәвләт хадими вә сәркәрдә иди. Онун башчылығы илә Исвеч вә алман чәнкавәрләри үзәриндә әлдә эдилмиш гәләбәләрин ялныз рус халгы тарихиндә дейил, Балтик өлкәләри халгларынын тарихиндә дә бөйүк әһәмийәти вар иди. Александр Невскинин дөврүндә рус гошуну ичәрсиндә рус салнамәчиләринин «Пяток» адландырдыгы бешалайлы гурулуш камил шәкил алыб мөһкәм ер тутду. Бу гурулуш Гәрби Европанын чәнкавәр гошунларынын һәрби гурулушуна нисбәтән даһа габагчыл иди.

Александр Невски вәтәнпәрвәр иди, чәсур вә мәрд адам иди. Онун мүасири онун һаггында демишдир: «О, һәмишә галиб вә һәмишә мәғлүбәдилмәз иди».

Лакин Александр Невскинин сясәтинин синфи-феодал характерини шакирдләрә көстәрмәмәк сәһв оларды. Александр Невски бөйүк бир сәркәрдә кими тәкчә Исвеч вә алман чәнкавәрләринин гошунларыны мүвәффәгийәтлә дармадағын этмәклә кифайәтләнмәмиш, әйни заманда халг үсянларыны да, хүсусилә Новгороддакы халг үсяныны боғмушдур. Гызыл Орда илә мүнәсибәт мәсәләсиндә о, ялныз рус торпағынын мәнәфеини күддүйү үчүн дейил, һәм дә өз гардашы Андрейи бөйүк княз һакимийәтиндән мәһрум этмәк мәғ-

сәдилә әһтиятлы давраһырды. Ахырда о, өз истәдийинә наил олду. Беләликлә, Александр Невски дә өз феодал дөврүнүн вә өз синфинин һагиги оғлу иди.

Москва князларынын бирләшдирмә сясәти ялныз хейли вахт кечдикдән сонра, XIV—XV әсрләрдә мүвәффәгийәтлә нәтичәләнди, чүнки халг күтләләринин әмәйи өлкәнин сясәти пәрәкәндәлийини арадан галдырмағ үчүн итисади зәмин һазырламышды.

Рус халгынын, мәркәзи Москвада олан ваһид бир дәвләтдә бирләшмәси мүййән дәрәчәдә мәнфур татар-монгол әсарәтинә гаршы әлбир мүбаризә апармағ зәрурәтинә көрә сүр'әтләндирилмишди. Эңкелс язырды ки, Русияда «...Удел князларынын итаәт алтына алынмасы татар зүлмүндән азад олмагла янашы кедирди вә гәти олараг III Иван тәрәфиндән мөһкәмләндирилди»¹. Шүбһә йохдур ки, Гызыл Орда вә башга харичи дүшмәнләрә гаршы мүбаризә халг күтләләрини Москва князларынын бирләшдиричи сясәтинә көмәк этмәйә руһландырырды. Лакин буна бахмаяраг Москванын йүксәлмәсиндә Москва князларынын ролуну шиширтмәк олмаз.

1947-чи илдә Москванын 800 иллийи байрам эдиләндән бәри Иван Калитанын бирләшдиричи сясәтинин әһәмийәти хүсусилә гәйд эдилмишдир. Онун ролу мәктәб дәрслийиндә дә шиширдилмишдир. Бурада биз охуяруг: «Иван Калита өз князлығында мүййән интизам ярадачаг дәрәчәдә гүввәтли иди. Салнамәчинандырыр ки, онун заманында «Бүтүн рус торпағында бөйүк динчлик башланды вә татарлар аргыг бу торпагы ишғал этмәдиләр».

Дәрслийн мәтниндән белә бир нәтичә чыхармағ олар ки, кәләчәк ваһид дәвләтин әразисинин бирләшмәсини мәнз Иван Калитанын сясәти тәмин этмишдир. Һалбуки рус торпағынын бирлийи идеясынын бу

¹ К. Маркс вә Ф. Эңкелс, Әсәрләри, XVI чилд (русча), I-чи һиссә, сәһ. 450.

князя нә гәдәр яд олдуғуну көрмәк үчүн торпагларын, шәһәрләрн, кәндләрн вә әмлакын оғуллары арасында бөлүшдүрүлмәси һаггында Иван Калитанын вәсийәтнамәсини охумаг кифайәтдир. Иван Калита Москва князлығыны өз шәхси вәтчинәсы һесаб эдән типик бир феодал иди.

Иван Калитанын фәалийәтинин характери һаггында данышмамаг олмаз. О, Гызыл Орданын көмәйи илә Твердә халг үсәныны боғмушдур. Өз дүшмәнләринә гаршы мүбаризәдә о, дүзүнә, ачыг вә намусла чыхыш әтмир, бөһтанлара әл атыр, Гызыл Орда ханыны өйрәдиб шәхси дүшмәнләри олан князларын үстүнә салдырды. Марксын дедийи кими, Иван Калита уделләри гәсб әтмириди, лакин һисс эдилмәдән гәсбкар татарларын һакимийәтинә элә истигамәт веририди ки, бу һакимийәт ялыз онун—Иван Калитанын өз мәнәфеинә хидмәт көстәририди.

О заманкы шәраитдә Иван Калитанын сиясәти, әлбәттә, Москва князлығынын күчләнмәсинә көмәк эдирди. Маркс һеч дә тәсәдүфән гәйд әтмир ки, «онун дөврүндә Москванын гүдрәтинин әсасы гоюлмушдур»¹. Лакин, әлбәттә, бу гүдрәтин әсасыны Иван Калита өзү гоймамышды.

1380-чы илдә Дмитри Донскою башчылығы илә рус халгынын Гызыл Орда үзәриндә гәләбәсиндән сонра Москванын XIV әсрдә йүксәлмәси илк нөвбәдә халг күтләләринин әмәйи сайәсиндә мүмкүн олмушду, илк нөвбәдә халг тәрәфиндән һазырланмыш вә тәмин эдилмишди, чүнки халг күтләләри бу заман үчүн әкинчилиийи, мүхтәлиф пешәләри, шәһәрләри бәрпа әтмишдиләр. Москва князлығы әразисинин бөйүк һиссәсиндә о заман габагчыл олан үчтарлалы әкин системи тәтбиг эдилирди. Москва ялыз инкишаф әтмиш әкинчилиийин дейил, сәнәткарлығын да мәркәзи олмушду. Һәлә XIV әсрин биринчи ярысында Москва ме-

тал э'малынын надир вә чәтин үсулларыны мәнимсәмәк саһәсиндә, мөталәритмә вә силаһһазырлама ишиндә башга рус шәһәрләрини өтүб кечмәйә башламышды.

Бурада бир мәсәләнин дә сон дәрәжә бөйүк әһәмийәтини гәйд әтмәк лазымдыр: Москва Шимал-Шәрг Рүсиянын айры-айры һиссәләри арасында итгисади, сияси вә мәдәни әлағәләрин тәдричи инкишафы әсасында рус (великорус) халгы етишән әразинин мәркәзиндә ерләшмишди.

Нәһайәт, бу чәһәтин дә мүәййән әһәмийәти вар иди ки, гоншу князлыглар (Рязан, Смоленск вә Нижегород князлыглары) Москваны Гызыл Орда вә Литва феодалларынын басғынларындан горуярдуплар.

Бүтүн бунларын нәтижәсиндә Москва «парчаланмыш Рүсиянын бир мәркәзләшмиш дөвләтдә бирләшмәсинин» нәинки тәшәббүскары, һәм дә әсасы олду.

III.

Програмын «Мәркәзләшмиш чохмилләтли Рус дөвләтинин әмәлә кәлмәси» бөлмәсинин өйрәдилмәсиндә чидди нөгсанлар вардыр.

Һазырда ишләнән дәрсликдә бу просесин итгисади вә сияси сәбәбләри кифайәт гәдәр конкрет изаһ эдилмәмишдир. «Рус дөвләти әразисинин әмәлә кәлмәси» бөлмәсиндә (§ 34) бу мүһүм мәсәләйә чәми бир нечә сәтир һәср эдилмишдир. Һәмин параграфда дейилир: «XIV әсрдән башлаяраг айры-айры рус князлыглары арасында даһа сых итгисади әлағәләр яранырды. Бу чәһәт онларын тәдричән бирләшиб милли Рус дөвләти әмәлә кәтирмәләринә сәбәб олду. Татарлара вә башга харичи дүшмәнләрә гаршы мүдафиә тәшкил әтмәк зәрурәти дә бу бирләшмә просесинин кедишини сүр'әтләндриммиш олду»¹. Параграфын бүтүн сонракы мәзмуну III Иван дөврүндә Москва бөйүк князлығынын демәк олар ки, бүтүн Шимал-Шәрги Рус торпагларыны өзүнә нечә бирләшдирмәси-

¹ Маркс вә Энкелс архив, VIII чилд, сәһ. 149.

¹ СССРИ тарихи, I һиссә, сәһ. 140.

экин тэсвиринэ һәср эдилмишдир. Бу-
рада сөһбәт әсасән III Иваннын өзүн-
дән кедир. Параграф ашағыдакы нә-
тичә илә гуртары: «Беләликлә, III
Иван заманында Шимал-Шәрғи Рус-
да әввәлки мүстәғил торпагларын
ериндә мәркәзләшмиш Рус дәвләти
әмәлә кәлди»¹.

Фактлар белә изаһ эдилдийи үчүн
шакирдләр чох вахт бу нәтичәйә кә-
лирләр ки, мәркәзләшмиш Рус дөв-
ләтинин ярадычысы III Иван өзү ол-
мушдур. III Иваннын фәалийәтинин
дәрсликдә верилмиш үмуми харак-
теристикасы бу нәтичәни даһа да
мөһкәмләдир.

Бә'зи муәллимләр бу характерис-
тика вә дәрсликдә, мәркәзләшмиш
Рус дәвләтинин әмәлә кәлмәсинин
конкрет тәсвиринә әсасланараг, III
Иваннын фәалийәтини идеализә эдир,
XV әсрин сонунда вә XVI әсрин әв-
валиндәки Русиянын тарихини өйрә-
диркән принципиал сәһвләр бура-
хырлар. Бу сәһвләрин маһийәти
мәркәзләшмиш Рус дәвләтинин тә-
шәккүл просесиндә княз һакимийә-
тинин вә «өзүнү мұдафиә теләбаты-
нын» ролунун бөйүдүлмәсиндән, ар-
тырылмасындан ибарәтдир. И. В.
Сталин Европанын шәргиндә мәр-
кәзләшмиш дәвләт яратмағын ху-
сийәтләри һаггында мә'лум чыхы-
шында бу ики амили гөйд әтмишдир.
Лакин муәллимләр һәммин амилләр-
дән данышаркән бу дәвләтин фео-
дал-тәһкимчилик характерини, кәнд-
лиләр вә феодаллар арасында синфи
зиддийәтин кәскинләшмәсини нә-
зәрән гачырырлар. һәмчинин, Ру-
сияда мәркәзләшмиш дәвләтин әмә-
лә кәлмәси просесинин ики чәһәтини
гарышдырырлар: 1) Рус халгынын
ваһид мәркәзләшмиш дәвләтдә бир-
ләшмәси вә 2) Русияда мүтләғийә-
тин тәшәккүл тапмасы. Һалбуки бу
ики чәһәт, өз тарихи инкишафында
бир-бири илә сых бағлы олса да,
мүхтәлиф һадисәләрдир.

Өлкәмизин тарихи инкишафында
IV Иваннын чарлыг илләри, шүбһәсиз
бир сыра мүтәрәгги һадисәләрлә дә

характеризә эдилир. Тәрәгги һәр
шейдән әввәл XVI әсрин 60—70-чи
илләриндә, йә'ни опричина азғын-
лашанадәк Русиянын игтисади йүк-
сәлишиндә өзүнү көстәрмишди.

Лакин тарихчи бу мүтәрәгги һади-
сәләри гөйд әтмәклә бәрәбәр IV
Иван мүтләғийәтинин синфи маһий-
йәтини нәзәрән гачырмамалыдыр,
бу мүтләғийәт тәһкимчи мүлкәдар-
ларын диктатурасы иди, кәндлиләр
үзәриндә зоракылығын, чәбрип ху-
суси формасы иди. IV Иваннын исла-
һатынын об'ектив мәзмуну (ялныз
феодал пәрәкәндәлиийи галыгларына
гаршы мүбаризә дейил) илк нөвбә-
дә мәһз бу ганлы диктатураны бәр-
гәрар әтмәкдән ибарәт иди. Мәркәз-
ләшмиш дәвләт һәлә IV Ивандан
габаг әмәлә кәлмишди. Әлбәттә,
феодал пәрәкәндәлиийинин галыг-
ларына гаршы мүбаризә кедирди вә бу
мүбаризәнин мүтәрәгги әһәмийәти
вар иди, лакин пәрәкәндәлик дөв-
рүнә гайытмаг имканы мәсәләси ар-
тыг ортая атылмырды. Инди башга
әсас вәзифәләр ирәли сүрүлүрдү:
феодал синфинин ән бөйүк һиссәси
олан дворянлар үчүн биринчи план-
да дуран мәсәлә торпаг үзәриндә
феодал мүлкийәтинин енидән бө-
лүшдүрүлмәси вә бияр-тәһкимчилик
тәсәррүфатынын мөһкәмләдилмәси
мәсәләси иди. IV Иваннын һөкмран-
лығы дөврүндә дәвләт апараты мәһз
бу әсас вәзифәни еринә етирмәйә
уйғунлашдырылмышды.

IV Иван тәрәфиндән яйылан тәһ-
кимчилик мәфкурәси дә һәммин бу
мәсәләләри һәята кечирмәйә доғру
йөнәдилмишди.

Бүтүн бу фактлар көстәрир ки,
IV Иванны вә онун ачыг ашкар тәһ-
кимчилик сиясәтини идеализә әтмәк
үчүн һеч бир әсас йохдур. Буна бах-
маараг, истәр элми вә бәди әдә-
бийятда, истәрсә тәдрис тәчрүбәсин-
дә белә идеализә әтмәк һаллары ке-
ниш яйылмышдыр.

IV.

«Русия империясынын әмәлә кәл-
мәси вә тәһкимчилийин даһа да ин-
кишаф әтмәси» бөлмәсинин өйрәнил-
мәсиндә дә енә шәхсийәтә пәрәс-

тишлэ чох алагадар олан бөйүк нөг-
санлар вардыр. Бу бөлмөдө I Пйот-
рун ислаһатчылыг фәалийәтинә вә
онун һөкүмәтинин харици сясәтинә
хүсуси диггәт верилир, XVIII әс-
рин биринчи рүбүндә баш вермиш
бүтүн һадисәләрдә I Пйотрун тәрәг-
гипәрвәр ролу һаддиндән артыг бө-
йүдүлмүш шәкилдә, хүсусилә габа-
рыг көстәрилик. Биз һәр ердә I
Пйотру көрүрүк. О, Русиянын керидә
галмасына гаршы мүбаризә апары-
р, о Русиянын мүһасирәйә алын-
масына гаршы мүбаризә апарыр, о,
гызғын иш көрүр, истигамәт верир,
чәзаландырыр вә с.

Шакирдләрин диггәтини Пйотрун
бу үмүмилли мәсәләни һәлл этмәк
уғрунда мүбаризәсинә чәлб этмәк вә
ялныз бунун үзәриндә даянмаг ишин
әслиндә халг күтләләринин ролуну,
о заман йүксәк нөгтәйә галхмыш ич-
тимаи мүнәгшәләрин, тоггушмала-
рын бүтүн кәскинлийини, әсарәт ал-
тына алынмыш кәндлиләрин дворян-
ларга гаршы синфи мүбаризәсинин
тәрәггипәрвәр әһәмийәтини өртүб-
басдырмаға вә яхуд бунлары садчә
сая алмамаға кәтириб чыхартмыш-
ды.

Доғрудур, IX синиф дәрслииндә
I Пйотр сясәтинин ичтимаи маһий-
йәтинә гиймәт верилир, хүсусилә
И. В. Сталинин бу көстәриши гейд
эдилик ки, о заман «кәндлиләрин дәр-
иләрини үч гат союрдулар», лакин
шакирдләрин һафизәсиндә Пйотр
һәр шейдән әввәл бүтүн синифләрдән
йүксәкдә дуран вә өлкәнин техни-
кисади, сясәи вә мәдәни керили-
йини ләғв этмәк үчүн (бу исә мүһа-
сирәнин ярылмасы илә сых алагадар
иди) үмүмхалг мәсәләләрини һәлл
эдән милли даһи кими чанланыб га-
лыр. Шакирдләр чох вахт I Пйот-
рун вә онун һөкүмәтинин сясәтинин
әсас сәбәбләрини баша дүшмүрләр.

Русиянын бир чох габагчыл адам-
лар—һәм Пйотрун мүасирләри,
һәм дә сәләфләри баша дүшүрдү-
ләр ки, Русия дәвләтинин зәифли-
йинин сәбәби Русиянын керидә гал-
масыдыр. Пйотрун көзәл чәһәти бун-
дан ибарәтдир ки, феодал-тәһкимчи-

лик дәвләти шәраитиндә Русиянын
ичтимаи-иктисади инкишафында до-
ған мәсәләләри һәлл этмәк үчүн мүм-
күн олан бүтүн тәдбирләри һәята ке-
чирмәйә йоллар, гүввәләр вә васитә-
ләр тапа билмишдир.

I Пйотр, IV Иван кими, тәһким-
чи-мүлкәдарларын диктатурасыны
һәята кечирирди. Пйотрун һөкмран-
лыгы илләриндә бияр-тәһкимчилик
тәсәррүфаты даһа да инкишаф эдир
вә мөһкәмләнирди. Чар мүтләгийә-
ти дә мөһкәмләдилирди. Халг һәрә-
кәти һәр ердә амансызчасына яты-
рылдырды. Пйотрун лавранышында
чох вахт мүстәбиллик, екәбаш мүл-
кәдар зүлмкарлыгы өзүнү көстәрир-
ди.

В. И. Ленин Пйотр дөврүндә Гәр-
би Авропа мәдәнийәти наилийәт-
ләриндән Русияда нечә истифадә
олундуғуну характеризә эдәрәк яз-
мышдыр ки, Пйотр «вәһшилийә гар-
шы вәһшичәсинә мүбаризә васитәлә-
ри тәтбиг этмәкдән чәкинмәмиш-
дир»¹.

I Пйотр дөврүнүн наилийәтләрин-
дән, һәмчинин Пйотрун шәхси кей-
фийәтләриндән данышыркән онун
сясәтинин синфи характерини нәзәр
алмаг лазымдыр. Онун һөкмран-
лыгы дөврүндә әлдә эдилмиш на-
илийәтләр вә мүвәффәгийәтләр илк
нөвбәдә халгын—кәндлиләрин вә сә-
нәткарларын кәркин әмәйинин нәти-
чәси иди. Халг күтләләри заводлар
тикир, шәһәрләр салыр, ени сәнәе
мүәссисәләриндә ишләйир, доғма
торпағын сәрһәлләрини мулафиә
эдир, Шимал мүһарибәси чәбһәлә-
риндә өз ганыны төкүрдү. Кәндлилә-
рин вә сәнәткарларын әмәйи сайә-
синдә әлдә эдилмиш вәсантлә ени
мүәссисәләр, низами орду вә донан-
ма ярадылдырды. Мүәллим элә этмә-
лидир ки, шакирдләр Русия империя-
сынын гүдрәтинин артмасында халг
күтләләринин һәлләдичи ролуну ба-
ша дүшсүнләр. Бунула бәрәбәр
Пйотр дөврүндә һәята кечирилмиш
ислаһатын мүтәрәгги әһәмийәтини
дә азалтмаг лазым дейил.

1. В. И. Ленин, Әсәрләри, 27-чи чилд,
сәһ. 343.

Лакин I Пйотр һөкүмәтнин ислаты Русияда феодал-тәһкимчилик гурулушунун әсасларына тохунмады. Русиянын итгисади вә ичтимаи һаятындакы әсас зиддийәтләр—феодал-тәһкимчилик гурулушу вә ени яранан буржуа-капиталист мүнәсибәтләр арасындакы зиддийәтләр гәтһийән һәлл әтмәди вә һәлл әдә билмәзди. Бу зиддийәтләрнин һәлли уғрунда мүбаризә әдән халг күтләләрни иди. Мәһз халг күтләләрни өз ярадычы фәалийәти илә, өз синфи мүбаризәсин илә феодал-тәһкимчилик гурулушунун әсасларыны сарсыдырдылар. Тәһкимчилик зүлмүнә гаршы йәнәлмиш халг үсянлары (Һәштәр-ханда үсян, Кондрати Булавинин башчылығы илә Дондакы үсян), шәксиз, мүтәрәгги әһәмийәтә малик иди. I Пйотр һөкүмәтнин фәалийәтниндәки мүтәрәгги чәһәтләрни гейд әдиркән Русия империясынын феодал-тәһкимчилик тәбнәтини яддан чыхармаг олмаз. Көстәрмәк ләзымдыр ки, Пйотрун ичтимаи сясәтинин әсас мәгсәди дворянлығы күчләндирмәк иди. Халг күтләләрни исә һәмни бу феодал-тәһкимчилик зүлмүнә гаршы мүбаризәйә галхмышдылар. Халг күтләләрнин вә феодалларын мәгсәдләр арасындакы бу зиддийәт синфи зиддийәт иди вә Русиядакы феодал-тәһкимчилик чәмийәтинин антагонист характерини әкс әдтирирди.

V.

XVIII әсрин 60-чы илләриндән XIX әсрин 60-чы илләринәдәк Русиянын тарихинә даир бир сыра мәсәләләрә дә енидән бахмаг ләзымдыр. Бу әср програмда тәһкимчилийн позулмасы вә капиталист мүнәсибәтләрнин инкишафы дөврү кими характеризә әдилир.

Һазыркы тәдрис програмы бу дөврүн башланғычыны 1789—1794-чү илләрин Франса буржуа ингилабындан дейил, XVIII әсрин 60—70-чи илләриндән һесаб әдир ки, бу заман Русиянын өзүндә феодал-тәһкимчилик тәсәррүфаты позулмага башламыш, бунун нәтичәсиндә синфи зиддийәтләр о вахтадәк мисли көрүн-

мәнин дәрәчәдә кәскинләшмиш вә нәһайәт, Пугачовун башчылығы илә чох бөйүк кәндли муһарибәсинә чеврилмишиди.

Дәрселийн «XVIII әсрин икинчи ярысында дворян империясы» фәслинин мүәллифи, II Екәтеринанын ролуну бөйүдәрәк, онун һөкмянлығы дөврүндәки ени об'ектив-тарихи шәранти кифайәт гәдәр ачыб көстәрмәмишидир. О, хусуси гейд әдир ки, Русиянын дөвләт идарәси вә тәсәррүфаты бу дөврдә тамамилә позулмушду вә тәнәззүл әдирди, ләкин бунуна бәрәбәр, о, мүәййән дәрәчәдә һадисәләрни II Екәтеринанын шәхсийәти илә чох бағлайыр. Мүәллиф языр: «Екәтерина, задәкан тәһкимчи дөвләтини һәдәләйән бу тәһлүкәни баша дүшүрдү. О, билирди ки, дөвләти мөһкәмләндирмәк үчүн дөвләт идарәси ишини гайдая салмаг, орду-ну гүввәтләндирмәк вә тәсәррүфаты бәрпа әтмәк ләзымдыр. Онун фикринчә анчаг күчлү дөвләт һакимийәти, кенишләнән кәндли үсянларыны даяндыра биләрди»¹.

Сонра дәрсликдә II Екәтеринанын маарифпәрвәрлийи әтрафлы тәсвир әдилир.

XVIII әсрин икинчи ярысында тәһкимчилик тәсәррүфатынын вәзнийәтини вә тәһкимчилийә даир фәрманлары тәһлил әтмәкдән әввәл II Екәтерина бәлә бир хасийәтнамә вермәк бу императричанын Русия тарихиндәки һәгги ролу һаггында янлыш тәсәввүр оядыр.

Феодал-тәһкимчилик гурулушу Русиянын ени мүтәрәгги инкишафы үчүн бир бухова чеврилдийи заман, рус дворян синфи өз сясәтинин бүтүн кәскинлийини һәр шейдән әввәл халг күтләләринә гаршы йәнәлтди. Бу заман II Екәтерина сясәи һакимийәтинин силаһы олан дөвләт апаратыны даһа да күчләндирмәйә вә мөһкәмләтмәйә бөйүк әһтияч һиссәдән дворянларын кәндли муһарибәсиндән сарсылмыш мөвгеини мөһкәмләтмәк үчүн аз иш көрмәди. Ла-

¹ ССРИ тарихи, II һиссә (9-чу синиф үчүн), Азәрнәшр, 1956, сәһ. 62.

кин «идаренин гайдая салынмасыны, ордунун күчлэндирилмэсини вэ тэсэррүфатын бэрпа эдилмэсини» шэхсэн онун адына язмаг, элбэттэ, дүз дейилдир. Бу чөһэтдэн II Екаторинанын ролуну бөйүтмөк, лазым дейилдир.

II Екаторинанын вэ онун һөкүмэтинин харичи сиясэти дахили сиясэтинин давамы иди вэ дворянларын харичи сиясэт алэминдэки мөвгелэрини мөһкөмлэтмэйэ, ени торпагларын ишғалына, феодал истисмары даирэсини кенишлэндирмэйэ йөнэлдилмишди. Бу сиясэт, һәмчинин, Русиянын феодал вэ тачирлэрдэн ибарэт һаким даирэлэринин Чөнүб дэнизлэринэ чыхмаг, дэниз лиманларыны элэ кечирмөк, тичарэти кенишлэндирмөк вэ стратеги мөнтөгэлэрэ саһиб олмаг тэлэбатыны да эхс этдиридир.

II Екаторина һөкүмэтинин харичи сиясэтинин бэ'зи чөһэтлэринин об'ектив-мүтэрэгги эһәмийэтини инкар этмөк олмаз, лакин бунлары Екаторинанын рус дворянлығы мөнафеинэ уйгун олараг өз гаршысына гойдуғу мүртэче мэгсэдлэрлэ гарышдырмаг лазым дейилдир.

Мүәллим чаризмин харичи сиясэтинэ синфи гиймэт верэрэк бунула шакирдлэрин мүрөккөб тарихи мөсәлэлэри формал дейил, диалектик сурөттэ, тарихи һадисэлэрин зиддийэтлэрини ачмаг йолу илэ, бунларын синфи маһийэтини дүрүст баша дүшмөк йолу илэ һәлл этмэлэринэ ярдым көстөрмөлидир.

VI.

Русияда капитализмин инкишафы дөврүндэки бүтүн мүһүм һадисэлэрэ дэ юхарыда көстөрдийимиз ики гүвәннин мүбаризэси нөгтейи-һазэриндэн—чаризмин мүртэче сиясэти вэ халг күтлэлэринин мүтэрэгги, азалыг мүбаризэси нөгтейи-һазэриндэн гиймэт вермөк лазымдыр. IX синиф үчүн ССРИ тарихиндэн програмын вэ дэрслийин сон бөлмэси мөһз Русияда капитализмин инкишафы дөврүнэ һәср эдилмишдир.

1861-чи илдэ Русияда тәһкимчилик һүгугунун сүгуту вэ капитализ-

мин инкишафы сәбәблэрини айдынлашдырыркән мүәллим шакирдлэрин сәвиййэсинэ уйгун шәкилдэ капитализмин артыб-бөйүйән мөһсулдар гүввэлэри илэ феодализмин көһнэ истөһсал мүнасибәтлэри арасындакы мұнагишәни изаһ этмәлидир. Бунун сәийәсиндә мүәллим шакирдләрә көстәрә биләр ки, мүлкәдарлары кәндли ислаһаты кечирмәйә мөчбур эдән әсас гүввә «Русияны капитализм йолуна чәлб эдән игтисади инкишаф гүввәси»¹ иди.

70-чи илләрдә фәһлэ вэ халгчылыг һәрәкәтынын өйрәдилмәси илэ әләгәдар олараг 1879—1880-чы илләрин ингилаби вәзиййәти үзәриндә гысача даянмаг лазымдыр, чүнки бу ингилаби вәзиййәт Парис Коммунасындан сонра XIX әсрин сонуна яхын бейнәлхалг ингилаби һәрәкәтын ән бөйүк һадисәси иди. Ингилаби вәзиййәтин әсас сәбәби мөһсулдар гүввэлэрин капиталист характер илэ ичтимай мүнасибәтләрдә һәлә дә давам эдән тәһкимчилик галыгла-ры арасындакы зиддийәтлэрин кәскинләшмәси иди.

1879—1880-чы илләрин ингилаби вәзиййәтинин хүсусиййәти бундан ибарәт иди ки, бу дөврдә рус пролетариаты ингилаби һәрәкәттә фәал иштирак әдирди, һалбуки 1859—1861-чи илләрин ингилаби вәзиййәти дөврүндә белә дейилди.

Халгдан айры дүшмүш народоволчулар чаризм әлөйһинә өз фәдакарчасына мүбаризәсини фәһлэ һәрәкәты илэ вэ сосялизмлә әләгәләндирә билмәдиләр. Мөһз буна көрә народоволчуларын чаризмә гаршы мүбаризәси әввәлчәдән мөғлубиййәтә мөһкум олмушду.

Бунула әләгәдар олараг шакирдлэрин диггәтини «гөһрәмәнлар» вэ «гара чамаат» һаггында халгчылыг консепсиясынын дүзкүн олмадығына, бу консепсиянын, һәмчинин чаризмлә «әлбәяха вурушма» кими народоволчу фәрди террор тактикасынын пролетар мөфкурәси илэ бир

¹ В. И. Ленин. Әсәрлэри, 17-чи чилд, сәһ. 107.

ерэ сығмадығына чәлб этмәк лазымдыр.

IX синиф үчүн дәрслийин сон фәсли 1881—1899-чу илләрдә фәһлә синфинин чаризмә гаршы мүбаризәси тарихинә һәср әдилмишдир. Бу фәсилдә В. И. Ленинни фәәлиййәти илә вә онун Русияда ингилаби марксист партия уғрунда мүбаризәси илә бағлы олан рус азадлығ һәрәкатында ени пролетар мәрһәләсинин башланмасынын әһәмиийәтини хусуси гейд этмәк лазымдыр. IX синиф үчүн ССРИ тарихи програмынын изаһат вәрәгиндә хусуси гейд әдилдийи кими, Русияда пролетариатын инкишаф этмәси вә тәдричән өз өлкәсинин әсас ингилаби гүввәсинә, бүтүн дүняда ингилабчы пролетариатын габагчыл дәстәсинә чеврилмәси тарихинин бизим кәнч нәсл үчүн, онун совет вәтәнпәрвәрлийи вә совет ингилаби ифтихар һиссиндә тәрбийәләндирилмәси үчүн бөйүк тәлим вә тәрбийә әһәмиийәти вардыр.

IX синиф үчүн ССРИ тарихиндән һазыркы дәрсликдә дүзкүн гейд әдилир ки, Русияда марксизм һәрәкатынын көкләри кечән әсрин 80-чы илләри илә бағлыдыр, о заман, 1883-чү илдә Г. В. Плехановун башчылығы илә марксист «Әмәк азадлығы» групу ярадылмышды.

Дәрслийин 58-чи параграфында дүзкүн көстәрилик ки, Русияда ингилаби марксист партиянын рүшәйми Ленинни рәһбәрлийи илә сосялизми фәһлә һәрәкаты илә бирләшдирмәйә башлаян Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагы» (1895-чи ил) олмушдур.

Лакин 58-чи параграфын Русияда ингилаби партия уғрунда мүбаризәнин башланмасына һәср әдилмиш һиссәси белә бир янлыш тәсәввур ярадыр ки, куя Петербургдан сонра бу мүбаризәнин икинчи мәркәзи Загафгазия олмушдур вә бурада куя В. И. Ленинлә «эйни заманда» И. В. Сталин Күрчүстандакы халгчыларә гаршы вә күрчү «легал марксистләрә» гаршы барышмаз мүбаризә апармышдыр.

1894-чү илдә, йә'ни Петербургда В. И. Ленинни мәшһур «Халг достлары» нәдир вә сосял-демократларә гаршы онлар нечә мүбаризә әдирләр?» әсәри яйылдығы заман И. В. Сталинни чәми 15 яшы олдуғуну ядымыза салсаг, тамамилә айдын олар ки, о «В. И. Ленинлә эйни заманда» халгчыларә вә легал марксистләрә гаршы барышмаз мүбаризә апарә билмәзди.

Әлбәттә, шакирдләри дәрсликдә тәсвир олунмуш фактларла—Загафгазияда сосял-демократ тәшкилатларынын яранмасы, И. В. Сталинни ролу илә таныш этмәк лазымдыр. Лакин ерләрдә, о чүмләдән Загафгазияда сосял-демократ тәшкилатларынын инкишафыны шакирдләрә ленинчи Петербург «Фәһлә синфинин азадлығы уғрунда мүбаризә иттифагынын» фәәлиййәти илә сых әләгәдә көстәрмәк лазымдыр.

Партиянын XX гурултайы бүтүн халгларын зәһмәткешләри арасында гәрдашчасына гаршылығлы әләгәни мөһкәмләндирмәйин мөфкурә әсасы кими сосялизм вәтәнпәрвәрлийини бейнәлмиләлчиликлә үзви сурәтдә бирләшдирмәк вәзифәсини ирәли сүрмүшдүр. Биз бүтүн тәрбийә ишимиздә бу көстәриши һәятә кечирмәлийик. Бурадан айдындыр ки, рус халгынын наилиййәтләрини башга халгларын наилиййәтләринә гаршы гоймаг олмаз. Биз шакирдләри дүнянын бүтүн халгларынын—бүтүн бөйүк вә кичик халгларынын тәрәггипәрвәр милли ән'әнәләринә дәрин һөрмәт руһунда тәрбийә этмәлийик.

Бунула бәрәбәр дүняда биринчи сосялизм өлкәси олан Вәтәнимизин наилиййәтләрини кичилтмәмәлийик. Рус халгынын габагчыл мәдәниййәтинин башга халгларын мәдәниййәтинә бөйүк тә'сирини бүтүн әзәмәти илә көстәрмәли вә бу заман, әлбәттә, өлкәмиздәки халгларын вә хариҷи өлкәләрин мәдәниййәтинин рус мәдәниййәтинә гаршылығлы тә'сирини яддан чыхармамалыйыг.

VII.

10-чу синифдә өйрәнилән бир сыра тарихи проблемләрә дә шәхсий-

йэтэ пәрәстиши вә онун нәтичәләрини арадан галдырмаг һаггында көстәришләр нөгтейи-нәзәриндән ени-дән бахмаг лазымдыр.

Шәхсийәтә пәрәстиши арадан галдырмага чалышан 10-чу синиф тарих мұәллимләринин әсас вәзифәси һәммин синифләрдә өйрәнилмәли олан ени тарихи дөврләрин об'ектив процесләрини вә тарихи га-нунауғуңлуғларыны дәриндән изаһ этмәкдир. Шакирдләр Русияда про-летар ингилабыны вә Русиянын со-сялизмә кечдийини лабүд этмиш әсас тарихи гаунауғуңлуғлары баша дүшмәлидирләр.

XX әсрин әввәлиндә Русиянын ич-тиман-игтисади инкишафынын өйрә-нилмәси ашағыдакы мұһүм мәсәлә-нин шакирдләр тәрәфиндән баша дүшүлмәсинә көмәк этмәлидир: чар Руоңасынын бүтүн империализм зид-дийәтләринин дүйүн нөгтәсинә чев-рилмәсинин об'ектив сәбәбләри нә-дән ибарәт иди? Бу зиддийәтләр элә дәрин вә барышмаз иди ки, он-лары ялныз ингилаб һәлл эдә бил-мишди.

Русияда монополизмә гәдәр олан капитализмдән монополист капита-лизмә кечид, малиййә капиталынын инкишафы, ири сәнәе истәһсалаты-нын, хусусилә металлуркиянын вә метал э'малынын йүксәк сәвиййәси вә ити сүр'әти, фәһлә синфинин ән бөйүк вә техники чәһәтдән тә'мин эдилмиш мүәссисәләрдә йығылыб мәркәзләшмәси — империализмин бүтүн бу хусусийәтләри Русияда 1861-чи ил ислаһатындан сонра да-вам эдән тәһкимчилик галығлары шәраитиндә әмәлә кәлир вә инки-шаф эдирди.

Ән ени—капиталист империализми мұнасибәтләринин капитализмә гә-дәр олан вә бүтүн игтисади гурулу-ша, Русиянын бүтүн синифләринин гаршылығлы әлағәләринә тә'сир кәс-тәрән мұнасибәтләрлә нечә узлаш-дығыны шакирдләрә конкрет сурәт-дә кәстәрмәк лазымдыр.

Империализм дөврүндәки Русия әһсәр эдилмиш бөлмәдә шакирдләр үчүн айдылашдырмаг лазымдыр ки,

иә үчүн мәһз Русия үмумдүния тари-хиндә ени дөвр ачмалы иди, онун фәһлә синфи исә өз габагчыл дәстә-си олан Коммунист партиясынын рәһбәрлийи илә империализмин дев-рилмәси уғрунда вә сосялизмин гәлә-бәси уғрунда бөйүк мұбаризәни баш-ламалы иди.

Шакирдләрә кәстәрмәк лазымдыр ки, Русия садәчә компрадор капита-лизм типли керидә галмыш бир өлкә дейилди, әксинә, XX әсрин әввәлин-дә Русия сәнәиндә артыг йүксәк инкишаф этмиш капитализм вар иди, бу капитализм кәнддә ярымтәһким-чилик мұнасибәтләринин галмасы илә узлашырды.

Мүәллим Русияда сосялист инги-лабынын ялныз об'ектив сәбәбләри-ни дейил, суб'ектив сәбәбләрини дә ачыб кәстәрмәлидир. Зүлмүн мұх-тәлиф нөвләринин (капиталист, мүл-кәдар, мүстәмләкә) бир-бири илә бирләшмәси ингилабын лабүдлүйүнү тә'йин этмишди, бу ингилабда онун һәрәкәтвәричн гүввәси олан халг күчләләри, фәһләләр вә кәндлиләр бөйүк, чоңуң бир әнержи илә чы-хыш этмәли идиләр. Русиянын кон-крет-тарихи шәраитиндә (бу конкрет-тарихи шәраит дәрсләрдә айдын-лашдырылмалыдыр) ени әсрин баш-ланғычы үчүн ики ичтиман мұһари-бә аловланырды. Бу мұһарибәләрин бири—дворян-мүлкәдар синфи илә бүтүн тәһкимчилик арасында олан мұһарибә—феодал-тәһкимчилик чә-миййәтинин чоңдан әмәлә кәлмиш зиддийәтләри зәмининдә аловла-нырды, икинчи мұһарибә исә шәһәр вә кәндин буржуа гүввәләри илә про-летариат вә ярымпролетариат ара-сындакы мұһарибә—сүр'әтлә инки-шаф эдән капиталист мұнасибәтләри шәраитиндә кәскинләширди. Бу ики ичтиман мұһарибәни доғуран зид-дийәтләри ялныз фәһлә синфинин башчылығы илә, онун ингилаби аван-гарды олан ени типли марксист пар-тиясы тәрәфиндән йөнәлдилән фәһлә синфи вә кәндлиләрин иттифагы ки-ми ени ичтиман гүввә һәлл эдә бил-ләрди. Өлкәмизин 1900—1917-чи ил-ләр дөврүндәки тарихини шакирд-

лэрэ өйрөтдийнмиз заман бу идея дигтэт мэркэзиндэ дурмалы, эсас идея олмалыдыр.

Россия буржуазиясы өлкөдө амалэ кэлмиш дэрини зиддиййэтлэри хэлл эдэ билмээди. О, кэндин мэхсулдар гүввалэринин гол-ганадыны ача билмээди, чүнки бунун үчүн аграр-кэндли синфинин хакимиййэтини (мүтлэгиййэти) девирмэк йолу илэ, өлкөнин бүтүн ичтимаи гурулушуну кениш сүрөтдө демократлашдырмаг йолу илэ эн гэти шөкилдэ хэлл этмэк лазым иди.

Сов.ИКП-нин XX гурултайынын көстөришлэринэ асасланараг онунчу синфин ССРИ тарихи курсунда фөһлэ хэрэкааты тарихинин вэ Коммунист партиясынын тарихинин дүзкүи ишыгландырылмасына даһа артыг дигтэт вермэк лазымдыр. Шакирдлэри марксизм-ленинизмдин эсас идеясы илэ, ингилаби фөһлэ хэрэкааты илэ таныш этмэк, Россиянын халг күтлэлэринин ичтимаи вэ милли азадлыгы уғрунда мүбаризэдэ фөһлэ синфинин авангард ролуну конкерт шөкилдэ көстөрмөк вэ өлкөмиздэ сосялизм уғрунда мүбаризэ тарихиндэ Коммунист партиясынын рөһбөр вэ истигамэтлэндиричи ролуна хүсуси дигтэт вермэк лазымдыр.

Онунчу синифлэрин ССРИ тарихи курсунда ССРИ тарихини дүня тарихи илэ алағадар көстөрмөк чох мүһүм мәсәләдир. Россияда фөһлэ хэрэкааты бейнәлхалг фөһлэ хэрэкаатынын бир һиссәси кими мейдана чыхмышдыр. Рус ингилабчы сосял-демократлары Гәрби Авропа сосял-демократларынын тәчрүбәсини нәзәрә алырдылар вэ ленинизм пролетариатын синфи мүбаризәсинин яһныз Россиядакы тәчрүбәсинин дейил, әйни заманда бейнәлхалг миғасда тәчрүбәсинин үмумиләшдирилмәси иди. Рус пролетариаты башга Авропа өлкәләринин фөһләләринә нисбәтән фәал сийаси мүбаризә йолуна кеч чыхды, ләкин һәлә XX әсрин әввәлиндә о, бейнәлхалг пролетариатын габагчыл дәстәси олмушдур.

10-чу синфин ССРИ тарихи курсунда пролетариатын ени типли ин-

гилаби партиясыны һазырламаг вә яратмаг ишиндә пролетариатын рәһбәри В. И. Лениннин вә онун әтрафында бирләшмиш башга рус пешәкар ингилабчыларынын, Ленин тәрәфиндән ярадылмыш марксист гәзет «Искра»нын нә гәдәр бөйүк рол ойнадығыны 9-чу синифдә олдуғу кими конкерт көстөрмәк лазымдыр. Бунула алағадар олараг нәзәрә алмаг лазымдыр ки, «УИК(б)П тарихи гыса курсунда» бә’зи мәсәләләр И. В. Сталинин шөхсиййәтинә пәрәстиш мөвгеиндән ишыгландырылыр вә бунун нәтичәсиндә В. И. Лениннин һәгити ролу бүтүн бөйүк мә’насы вә әһәмиййәти илэ ачылыб көстөрилмирди.

Мәсәлән, РСДФП-нин II гурултайында болшевикләр партиясынын ярадылмасы вә Ленинин ролу мәсәләси изаһ әдилиркән кечмиш сөһвләри дүзәлтмәк лазымдыр. «УИК(б)П тарихи гыса курсунда» дейилир ки, ени типли партиянын эсасыны яһныз 1912-чи ил Прага конфрансы гоймушдур. һәгитәтдә иса В. И. Ленин көстөрмишдир ки, болшеви́змдин эсасыны РСДФП-нин II гурултайы гоймушдур. В. И. Ленин языр: Сийаси фикрин чәрәяны кими вә с и я с и п а р т и я к и м и болшеви́зм 1903-чү илдән яшайыр.

Рус-япон вә биринчи дүня мүһарибәләринин ролу мәсәләси дә марағлыдыр. Тарихчиләр һәм биринчи, һәм дә икинчи мүһарибәни империалист мүһарибәси һесаб әдирдиләр. Бу мүһарибәләр күтләрә әяни олараг көстәрди ки, Россияда империализмдин инкишафынын давам этмәси өлкәмизин милли истиглалиййәтинин йох олмасына, итирилмәсинә апарыб чыхара биләрди. Бунула бәрабәр һәм рус-япон мүһарибәси, һәм дә биринчи дүня мүһарибәси лабүд олараг ингилабы яхынлашдыран зиддиййәтләри кәскинләшдиричи амилләр иди.

Мүәллим, Ленинин империализм һаггында тә’лиминә архаланараг, бу тә’лимдин эсасларыны шакирдләрә изаһ әдәрәк, империализм дөврүндә империализм зәнчиринин зәиф һәл-

гәси һаггында Ленин тә'лимни ай-дын баша салмалыдыр. Бу нәзәрий-йәдән пролетар ингилабы йолу илә империалист мұһарибәсиндән гур-тармаг имканы һаггында мұһүм сия-си нәтичә чыхарылды. Биринчи дүня мұһарибәси илләриндә сосялизм бир вә я бир нечә өлкәдә галиб кәл-мәсинин мүмкүн олдуғу һаггында Ленин тә'лими ярадылмышды. Ленинин рәһбәрлийи алтында бол-шевикләрин өлкәмиздә сосялизм гәләбәси уғрунда бүтүн сонракы мұ-баризәси үчүн бу тә'лимни сон дәрә-чә бөйүк әһәмийәти вар иди.

VIII.

Партиянын XX гурултайы көстәр-мишдир ки, һәр бир өлкә өзүнә мәх-сус йолла сосялизм кәлиб чыхача-дыр. Бурадан бизим өлкәмизин дә сосялизм кәтириб чыхаран йолун өзүнә мәхсус хусусийәтләрини көс-тәрмәк вәзифәси доғур.

Русияда бүтүн империализм дөв-рүнү Октябрь сосялист ингилабынын об'ектив вә суб'ектив сәбәбләринин етишмәси дөврү кими өйрәнмәлийик. Феврал буржуа-демократик ингила-бындан сонра, Ленинин апрел тезис-ләриндән башлаяраг тарихин бүтүн сонракы кедишини буржуа-демокра-тик ингилабынын бөйүк сосялист ин-гилабына кечмәси һаггында, сося-лизм бир өлкәдә галиб кәлмәсинин мүмкүн олдуғу һаггында Ленинин тә'лими илә әлағәдар өйрәнмәк ла-зымдыр.

В. И. Ленин, пролетар ингилабы-нын даһиси кими, фәһлә синфинин һәлә һакимийәти әлә алмасындан чох габаг фәһлә синфинин сосялизм уғрунда мұбаризәсинин ганунауй-ғунлуғлары мәсәләсини ирәли сүр-мүшдү. О, 1905—1907-чи илләр ин-гилабыны да һәмин бу перспектив-ләр нөгтейи-нәзәриндән гиймәтлән-дирир вә көстәрирди ки, буржуа-де-мократик ингилабында пролетари-атын һекемонлуғу идеясы пролетар диктатурасы идеясынын рүшейми-дир.

1917-чи илин феврал вә октябрь айлары арасындакы дөврдә партия буржуа-демократик ингилабын бә-

йүйүб сосялист ингилабына кечмәси уғрунда күтләләрин ингилабы мұба-ризәсинә рәһбәрлик эдирди. Фәһлә-ризәсинә рәһбәрлик эдирди. Фәһлә-ләр вә кәндлиләр һакимийәти динч йолла, Советләрин көмөйилә әлләри-нә ала билсәйдиләр, сосялизм гур-маг үчүн реал имканлар әлдә этмиш олардылар. Икки һакимийәтлилийин синфи маһийәтинин характеризә эдиркән биз тарих дәрсләриндә үму-ми формулларла кифайәтләнирдик вә 1917-чи илдә һакимийәт уғрунда мұбаризә әдән мұхтәлиф сияси пар-тияларын синфи мәзмунуну вә сияси шұарларыны кифайәт гәдәр тәһлил этмирдик.

Октябрь ингилабынын ән мұһүм мә-сәләләрини айдынлашдырмаға баш-лайыркән хусуси гейд этмәк лазым-дыр ки, бизим дәрсликләрдә вә Ок-тябрь ингилабынын тарихинә даир бир чох әсәрләрдә И. В. Сталинин ролу В. И. Ленинин ролундан хейли артыг ишығландырылды, күтләлә-рин ролу, һәмчинин сосялист инги-лабынын гәләбәсини тә'мин этмиш рәһбәр, тәшкилатчы вә илһамверичи бир гүввә олан Коммунист партия-сынын ролу кифайәт гәдәр конкрет сурәтдә көстәрилмирди. Партия Пет-роградда вә өлкәнин башга шәһәр-ләриндә үсяни нечә һазырламыш-дыр, ерли партия тәшкилатларынын фәалийәти нәдән ибарәт иди вә са-ир бу кими мәсәләләр гәтиййән га-нәэдичи шәкилдә вә мәзмунда ишығ-ландырылмырды. И. В. Сталинин тәрчүмәйи-һалында үсяна рәһбәрли-йин бүтүн хидмәти И. В. Сталинин адына язылды, 65-чи сәһифәдә ачығ дейилир ки, «бүтүн үсян һазырлығы ишинә билаваситә Сталин рәһбәр-лик эдирди». Һәрби-ингилаб комитә-синин һей'әтинә дахил олан партия мәркәзинин о бири үзвләри—Сверд-лов, Дзержински, Бубнов, Уритски-нин һеч ады да чәкилмир.

Вәтәндаш мұһарибәсинин ишығ-ландырылмасынын бә'зи мәсәләләрә үзәриндә даянмаг лазымдыр. Бура-да халг күтләләринин олдуғча бөйүк ингилабы руһ йүкәклийи гейд әдл-мәлидир. О заман халг күтләләринин гаршысында өлүм-дирим мәсәләси

гоюлмушду, я онлар азад вэ мүстә-гил яшаячаг вэ яхуд да империализ-мин эсарәти алтына дүшүб өз сия-си истиглалыйәтини итирәчәкдиләр. Бу мәсәләнин һәлли ялныз халг күт-ләләринин империализм тәзийгинә нә дәрәчәдә күчлү мүгавимәт көстә-рәчәкләриндән, пролетар диктатура-сынын өзәйи, әсасы олан Комму-нист партиясынын өз тәшкилатчылыг ролуну нә дәрәчәдә бачарыгла еринә стирәчәйиндән асылы иди.

Вәтәндаш мүһарибәси тарихинин бә'зи мәсәләләринин изаһына енидән бахмаг лазымдыр. Биз билирик ки, вәтәндаш мүһарибәсиндә әлдә эдил-миш аз гала бүтүн һәлләдичи гәлә-бәләр И. В. Сталинин һәрби дүһа-сынын адына ызылырды. Әлбәттә, онун нә Октябр ингилабында, нә дә вәтәндаш мүһарибәсиндәки ролуну кичилтмәк лазым дейилдир. Лакин бу ролу бөйүтмәк дә лазым дейилдир. И. В. Сталинин ролунун бөйүдүлмә-си нәтичәсиндә нә өз сосялист вәтә-нини мүдафиә этмиш халг күтләләри-нин гәһрәманылығы вә фәдакарлығы, нә партиянын рәһбәрлик ролу, нә ин-гилаб даһиси В. И. Ленинин исти-гамәтвериичи һәрби фәалийәти көзә көрүнмүрдү.

Х.

10-чу синиф дәрслийинин ени нәш-риндә хүсуси гейд эдилтир ки, ССРИ-ни яратмаг үчүн бүтүн һазырлыг ишләри В. И. Ленинин рәһбәрлийилә көрүлүрдү. Коммунист партиясынын милли сиясәтини, совет халгларынын бирләшдиричи һәрәкатында рус хал-гынын ролуну, ени чоһмилләтли совет дәвләт формасынын ярадылма-сынын бөйүк бейнәлхалг вә дахили әһәмийәтини әһәтә эдән бу кениш мөвзу үзәриндә мүәллим әтрафлы даянмалыдыр.

Хүсуси гейд этмәк лазымдыр ки, дәрслийин кечмиш нәшрләриндә, партия тарихинин «Гыса курсу» әса-сында, ССРИ-нин тәшкил эдилмәси башлыча олараг И. В. Сталинин ады илә әлагәләндирилирди. Һәгигәтдә

исә Совет Сосялист Республикалары Иттифагынын тәшкилатчысы В. И. Ленин олмушдур. Совет республика-ларынын вәһид иттифаг дәвләтиндә бирләшдирилмәси вәзифәсини мәһз о ирәли сүрмүш вә бу мәсәләнин һәл-линин өлкәмиздә сосялизм гуручу-луғу үчүн чоһ мүһүм әһәмийәтини көстәрмишдир.

Коммунист партиясы Лениндән сонра да совет халгыны Ленин идея-ларынын байрағы алтында ирәли апарыр вә үмүмдүня тарихи әһәмий-йәти олан гәләбәләр әлдә эдир.

Мүһарибәдән сонрақы дөвр тари-хи һадисәләрлә чоһ зәнkindир. Бу һадисәләрин үмүми, сон дәрәчә йығ-чам очерки дәрсликдә вардыр. Ла-кин Совет Иттифагы Коммунист пар-тиясы XX гурултайынын бүтүн бу һадисәләр ичәрисиндә мүһүм ер тут-дуғуну хүсуси гейд этмәк лазымдыр. Гурултай бейнәлхалг мүнәсибәтлә-рин вә өлкәмиздә коммунизм гуру-чулуғунун ени тәчрүбәсини үмүми-ләшдирди, ялныз мүәсир һадисәлә-рин дейил, кәләчәк һадисәләрин дә кедишини марксизм-ленинизм мөв-геиндән ишыгландырды. Гурултай Коммунист партиясыны, бүтүн совет халгыны коммунизм гурмаг уғрунда мүбаризәнин әзәмәтли планы илә си-лаһландырды.

XX гурултайда партиянын рәһбәр-лик этдийи халг күтләләринин сося-лизм гуручулуғундакы һәлләдичи ро-лу мәсәләси марксизм-ленинизм нөг-тейи-нәзәриндән дәрин ишыгланды-рылмышдыр. Гурултай шәхсийәтә пәрәстиши марксизм-ленинизмә яд олан, сосялизм гурулушунун тәбиә-тинә зидд олан, совет демократия-сынын инкишафыны вә совет чәмий-йәтинин коммунизмә доғру ирәли-ләмәсини ләнkindән бир һадисә кими гәти сурәтдә писләмишдир. Комму-нист партиясы шәхсийәтә пәрәсти-шин нәтичәләрини ахырадәк арадан галдырмаг әзминдә вә гәтийәтиндә-дир.